Oude fragmenten van Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* in handschriften uit het Agnietenklooster te Arnhem^(*)

Hans KIENHORST & Mikel KORS

In de particuliere collectie van Baron Gebhard von und zur Mühlen (Haus Alvinghof te Senden-Bösensell, Nordrhein-Westfalen) wordt een Middelnederlands handschrift bewaard dat heeft toebehoord aan het Sint-Agnietenklooster te Arnhem.⁽¹⁾ Dit klooster werd rond 1420 als zusterhuis van het Gemene Leven georganiseerd of gereorganiseerd; na verloop van tijd gingen de zusters over tot de Derde Orde van Sint-Franciscus en in 1459 tot de Reguliere Orde van Sint-Augustinus.⁽²⁾ Het handschrift was al vóór 1427 eigendom van de zusters, toen ze nog als Zusters van het Gemene Leven *tot Her Otten Huus bynnen arnhem* woonden, zoals een bezittersnotitie in kolom 156rb van het handschrift uit Bösensell meldt. Later werd bovenaan op de versozijde van het schutblad f. 2 genoteerd *Dit boeck hoert den susteren toe bynnen arnhem tot sunte agnieten*.

Het handschrift uit Bösensell telt 158 perkamenten folia van ca. 25 x 18 cm. Het bevat de Middelnederlandse vertaling van Suso's *Horologium eternae sapientiae*, die begint op f. 3r en eindigt in kolom 156rb. Deze fraaie kopie dateert uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw. Zij kan vervaardigd zijn in het klooster van de reguliere koorheren te Windesheim bij Zwolle.⁽³⁾ Eraan vooraf gaan drie folia, waar-

(*) Dit artikel is het resultaat van onderzoek verricht in het kader van onze aanstelling als postdoc binnen het interfacultaire onderzoekszwaartepunt 'Christelijk Cultureel Erfgoed' van de Radboud Universiteit Nijmegen.

(1) Wir danken Herrn Baron Gebhard von und zur Mühlen, sowie Herrn Von Hopffgarten, dem Bibliothekar, für den freundlichen Empfang und die Einsichtnahme in diese Handschrift. – De officiële naam van de bibliotheek luidt: von und zur Mühlen'sche Bibliothek Nünning, het onderhavige handschrift heeft daar het nummer 20 (olim: Haus Offer sive Ruhr, Bibliothek des Rittmeisters, a.D. Freiherrn Egbert von zur Mühlen, 645,4).

(2) Zie over dit klooster P. Begheyn, 'De handschriften van het Sint-Agnietenklooster te Arnhem', in: *OGE* 45 (1971), p. 3-44, 374-5 (addenda en corrigenda). Over de handschriften die uit dit vrouwenklooster bekend zijn, bereiden wij thans een monografie voor.

(3) Zo is er sterke overeenkomst tussen het penwerk van de initiaal op f. 8r en het penwerk van een antifonarium dat in 1409 te Windesheim werd vervaardigd. Men vergelijkte A.S. Korteweg (red.),

van het eerste tegen de binnenzijde van het voorplat gelijmd is;⁽⁴⁾ achteraan volgen twee perkamenten bladen (f. 157-158). Waar het ons om te doen was, was een blad uit een oud handschrift van Jacob van Maerlants *Rijmbijbel*, dat als dekblad tegen de binnenzijde van het achterplat gelijmd zou zijn. Bij ons bezoek aan de bibliotheek van Haus Alvinghof bleek dat inmiddels uit de band verwijderd te zijn en in een aparte envelop bewaard te worden.⁽⁵⁾

Drie bladen uit hetzelfde handschrift

De reis naar Bösensell werd gemaakt na een tip van dr. Marinus van den Berg. Bij de voorbereiding van zijn uitgave van het Gaesdonckse traktaten-handschrift (*olim* Goch-Gaesdonck, Collegium Augustinianum, Ms. 16)⁽⁶⁾ stootte hij op (de vermelding van) twee halve bladen uit een *Rijmbijbel*-handschrift, die daarin als dekbladen zaten. Van den Berg vermoedde een mogelijke overeenkomst tussen deze fragmenten en het bij Stooker en Verbeij genoemde fragment uit Bösensell.⁽⁷⁾

Het Gaesdonckse handschrift is een papieren boekje in-octavo met een interessante collectie mystieke teksten van onder anderen Jan van Ruusbroec, Tauler, Gerlach Peters en Suso. Deze codex bleek bij nadere bestudering tussen ca. 1550 en

Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw. Zutphen, 1992, p. 126, nr. 111.

- (4) Het gaat hier om een binio, een katern van twee bifolia. Het vierde blad daarvan is weggesneden. De band is van leer over houten platten, versierd met een eenvoudig ruitpatroon van driedubbele blinddruklijnen. Bijzonder aan de band is dat het nog een hulsel van witgeloid leer heeft, overhangend, met uitsparingen voor de twee sloten.
- (5) Van dit handschrift bestaat een beschrijving die op 8 oktober 1908 door A. Bömer voor de toenmalige Königliche Preussische Akademie der Wissenschaften werd gemaakt. Deze beschrijving bevindt zich, net als alle andere Akademiebeschreibungen, in het Handschriftenarchiv der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Arbeitsstelle 'Deutsche Texte des Mittelalters' (ca. 19.000 beschrijvingen, deels op internet <http://dtm.bbaw.de/HSA/startseite-handschriftenarchiv.htm> te raadplegen, waaronder ook het handschrift Senden-Bösensell, hier i.v. 'Haus Ruhr'). Het *Rijmbijbel*-fragment was toentertijd nog tegen de binnenzijde van het achterplat vastgelijmd. Volgens Bömer bevond zich voorin het handschrift nog een 'los blad', met op de voorzijde een Middelnederlands gedicht over de vergankelijkheid van het leven. Inc: Ghy lyt altoes ghy en woont hier niet / Een pelgrim sydy en anders niet. Expl: Want ghy maer henen en lydt / ghy en woont hier niet. Dit blad was bij onze autopsie niet meer aanwezig; hiernaar zullen wij nog nader onderzoek doen.
- (6) In 2005 verschenen als deel IX in de reeks Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden.
- (7) Karl Stooker & Theo Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln. Leuven, 1997 (= Miscellanea Neerlandica 16), deel 2, p. 56, nr. 149. Wij danken Marinus van den Berg hartelijk voor de gelegenheid die hij ons bood verdere naspeuringen naar het fragment uit Bösensell te doen.

1570 in het Arnhemse Agnietenklooster vervaardigd te zijn. Eén van de handen kon geïdentificeerd worden als zuster Alberta Thonysdr. van Middachten, die daar tot haar dood in 1570 bewaarster van de boeken was.⁽⁸⁾ Aangezien het handschrift uit Bösensell eigendom van hetzelfde klooster was, konden de fragmenten dus goed uit dezelfde *Rijmbijbel*-codex afkomstig zijn. Het octavo-handschrift bevond zich in 1701 in het klooster van de Augustijner koorheren te Gaesdonck, gezien de contemporaine notitie *Gaesdonck 1701* in de buitenmarge van f. 1r.

Gaesdonck Ms. 16 is in de tweede wereldoorlog verloren gegaan, maar er zijn foto's van bewaard gebleven in de albums 26-28 van de zogenaamde Brandsma-collectie, die zich in het Titus Brandsma Instituut te Nijmegen en het Nederlands Carmelitaans Instituut te Boxmeer bevindt.⁽⁹⁾ De eerste foto in album 26 laat een zijde van het fragment zien dat tegen het voorplat gelijmd was. Bovendien beschikken we over een zeer uitgebreide beschrijving, die dr. K. Christ in maart 1910 maakte voor de toenmalige Königliche Preussische Akademie der Wissenschaften in Berlijn.⁽¹⁰⁾ De fragmenten worden door hem als volgt beschreven:⁽¹¹⁾

Op de binnenzijde van de beide platten waren als dekblad twee perkamenten bladen geplakt, die nu vrijwel geheel losgeraakt zijn, maar nog door de binding in de rug vastgehouden worden. Ze bevatten gedeelten uit Maerlants *Rijmbijbel* en zijn delen van eenzelfde blad van een verloren codex, dat eerst in tweeën werd gesneden waarvan de helften met de randen der breedste zijden zo werden ingevoegd, dat de regels in de lengterichting van het plat lopen. Door het afsnijden van de gedeeltes die over het plat uitstaken, gingen acht regels (= ca. 4 cm) in het midden van de kolommen verloren. De schriftspiegel van de fragmenten is 13 cm breed en 9 cm hoog, tweekoloms met 18 regels. Het oorspronkelijke handschrift had derhalve een schriftspiegel van 22 x 13 cm, met 44 regels per kolom. De verzen zijn afgezet en beginnen met uitgesprongen en gerubriceerde hoofdletters.

Daarna volgt een volledige transcriptie van de fragmenten, waarbij de verzentelling van de editie-David⁽¹²⁾ gevolgd wordt.

Nadat wij het fragment-Bösensell hadden teruggevonden, kon al direct worden vastgesteld dat het hier om dezelfde kopiist ging als die van de Gaesdonckse

(8) Voor de bewijsvoering zie men de codicologische beschrijving door Hans Kienhorst in de inleiding tot de MVN-uitgave (zie noot 6). Overigens was het Gaesdonckse handschrift ook volgens Stooker & Verbeij (zie noot 7), p. 54, eigendom van het Sint-Agnietenklooster te Arnhem, dit in navolging van J.A.A.M. Biemans, *Middel nederlandse bijbelhandschriften*. Leiden, 1984 (=Verzameling van Middel nederlandse bijbelteksten. Catalogus), p. 243-244, nr. 240.

(9) Vóór 1940 had prof. dr. Titus Brandsma het handschrift laten fotograferen in het kader van zijn *Medii aevi manuscriptorum spiritualium neerlandicorum reproductio*.

(10) Deze beschrijving is in Berlijn te raadplegen (vergelijk noot 5).

(11) Gemakshalve is de Duitse tekst door ons vertaald.

(12) Jacob van Maerlant, *Rijmbijbel*. Met voorrede, varianten van handschriften, aenteekeningen en glossarium. Uitgeg. door J. David. 3 dln. Brussel, 1858-1859.

fragmenten. Het fragment-Bösensell is een (nagenoeg) volledig blad met een hoogte van ruim 24 cm en een breedte van 17 à 17,5 cm.⁽¹³⁾ Van de ondermarge, die maar 2 cm is, kan iets zijn afgesneden; de bovenmarge bedraagt 1,4 cm. De schriftspiegel is bijna 21 cm hoog, wat aardig overeenstemt met de hoogte van de schriftspiegel zoals opgegeven door Christ. Hij had in de telling van het aantal regels per kolom overigens een vergissing gemaakt. Uit vergelijking met de uitgave-David konden wij opmaken dat tussen de bewaard gebleven helften zeven in plaats van acht regels moeten zijn weggesneden, en dat het aantal regels per kolom op de rectozijde 45 en op de versozijde 42 bedroeg. Het blad omvat de verzen 8245-8418 uit genoemde editie.

Bij het blad uit de codex te Bösensell staan daarentegen op de rectozijde 54 regels en op de versozijde 53 regels per kolom. Het schrift is hier ook nog kleiner dan op de gefotografeerde zijde van het fragment voorin de Gaesdonckse codex. Overigens zijn op beide zijden van het blad nog vrij goed de lijnen zichtbaar waarop de verzen geschreven zijn. Van de verticale lijnen resteren slechts enkele vage sporen. Vermoedelijk was voor elk der beide kolommen links een driedubbele lijn en rechts een enkele lijn getrokken; de schrijfliijnen lopen over het tussenkolometje door. De afstand tussen de buitenste verticale lijnen bedraagt 14 cm; de binnenmarge is 1 cm, de buitenmarge ruim 2 cm. De tekst van het fragment correspondeert met de verzen 28526-28739 uit de editie-David.

Nadat wij het vermoeden van Van den Berg bevestigd hadden, kwamen wij nog op het spoor van twee helften van een derde blad. De betreffende fragmenten waren in 1879 door J. van Vloten uitgegeven naar een afschrift dat prof. H. Suchier uit Halle hem in het najaar van 1878, vóór zijn vertrek uit Münster, had toegezonden.⁽¹⁴⁾ Uit de editie konden we al min of meer opmaken, dat het waarschijnlijk om een blad uit dezelfde *Rijmbijbel*-codex ging. Evenals bij de Gaesdonckse fragmenten zaten de twee helften daarvan als dekbladen in een papieren octavo-boekje, en wel een codex uit de toenmalige Paulinische Bibliotheek te Münster, maar ook dit handschrift is in de tweede wereldoorlog verloren gegaan. Het bevatte een afschrift van een Middelnederlandse vertaling van Hendrik Herps *Eden seu Paradisus contemplativorum*, die in 1886 door F. Jostes werd uitgegeven.⁽¹⁵⁾ Het blad was zodanig versneden, dat van elke kolom de bovenste twee regels ontbreken. Het oorspronkelijke aantal regels per kolom bedroeg op beide zijden 47; overgeleverd zijn de verzen 26907-27092 uit de editie-David.

(13) Gemeten is op de afdruk die we van de gefotografeerde rectozijde hebben.

(14) [J.] V[an] V[loten], 'Fragmenten uit Maerlants Rijmbijbel', in: *De Dietsche Warande*. N.R., dl. 2 (1879), p. 454-459.

(15) Zie hierover R. Lievens, 'Hendrik Herps *Eden* in het Middelnederlands', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 89 (1973), p. 1-11. Een korte beschrijving van het handschrift wordt gegeven in J. Staender, *Chirographorum in Regia Bibliotheca Paulina Monasteriensi. Catalogus*. Bratislava, 1889, p. 112, nr. 509 (= 698).

Tot ons geluk bleek zich in de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta in de Universiteitsbibliotheek te Leiden een beschrijving van het Münsterse handschrift te bevinden. De Vreese verstrekt daarover de volgende codicologische gegevens:

Papier, 16 x 10 cm, 21 regels per pagina, 16de-eeuwsch schrift, vooraan onvolledig. Oude band met 2 sloten, geheel verweerd. (f. IIb [latere *doorgestreept*] andere, cursieve hand) Desen boeck hoort toe die Religieussen int Closter nasaret binen Gelder

De fragmenten waren volgens De Vreese 15,5 cm breed en ca. 10 cm hoog. Op een ervan stond *S' fyken van Nerd*. Hier lag een duidelijke link met de Gaesdonckse fragmenten. Op de door Brandsma gefotografeerde zijde staan onder elkaar de namen *S' Anna van Aerdt* en *S' fyken van Aerdt*. De Vreese kan heel wel de *A* van *Aerdt* voor een *N* hebben aangezien. Maar de BNM gaf meer. In zijn beschrijving van de codex uit Bösensell⁽¹⁶⁾ meldt De Vreese dat het fragment uit dat handschrift en de fragmenten uit de Münsterse codex volgens hem uit dezelfde *Rijmbijbel*-codex afkomstig zijn.

Hoewel het Münsterse handschrift op de versozijde van het derde schutblad het bezittersmerk van het vrouwenklooster Nazareth te Geldern in Nordrhein-Westfalen draagt, moet het dus toch uit het Agnietenklooster te Arnhem stammen. Hiervoor is wellicht een verklaring te geven. Onder andere de handschriften Berlijn, SBPK, mfg 242 en 243, die in het Agnietenklooster te Arnhem werden geschreven, kwamen later terecht in het klooster der reguliere koorheren te Gaesdonck. Op een zeventiende-eeuwse aantekening op het schutblad van mfg 242 wordt een zuster *Fyken van Oerdt* (mogelijk een dialectvariant van 'Aerdt') genoemd als een van de (laatste overgebleven) zusters uit het Agnietenklooster, die de twee banden in 1644 naar het klooster in Gaesdonck hadden meegenomen. In tegenstelling tot het Gaesdonckse handschrift mist het Münsterse de notitie *Gaesdonck 1701*; althans De Vreese meldt haar niet. Daaruit zouden we kunnen opmaken dat het zich in dat jaar al niet meer in Gaesdonck bevond.

Het is met andere woorden goed mogelijk, dat de paters uit Gaesdonck, die met de geestelijke leiding van de zusters in Geldern belast waren, het Münsterse handschrift en wellicht andere (Middelnederlandse) handschriften naar dit vrouwenklooster getransporteerd hebben. Dit zou kunnen verklaren waarom het tóch een bezittersmerk uit Geldern draagt.⁽¹⁷⁾ In dit licht bezien zou eigenlijk het omvangrijke

(16) In de map 'Münster, Haus Offer, Freiherr zur Mühlen', beschrijving hs. 645 (thans Bösensell Hs. 20).

(17) Het komt dan ook niet overeen met de middeleeuwse bezittersmerken die Monika Costard noemt in haar bijdrage 'Predigthandschriften der Schwestern vom gemeinsamen Leben. Spätmittelalterliche Predigüberlieferung in der Bibliothek des Klosters Nazareth in Geldern', in: V. Mertens & H.-J. Schiewer (eds.), *Die deutsche Predigt im Mittelalter. Internationales Symposium am Fachbereich Germanistik der Freien Universität Berlin vom 3.-6. Oktober 1989*.

handschriftenbezit uit Geldern in zijn geheel eens opnieuw geëvalueerd dienen te worden.

Datering en lokalisering

De fragmenten Bösensell (Bö) en Gaesdonck (Ga) zijn geschreven door dezelfde kopiist. Dat geldt vrijwel zeker ook voor Münster (Mü), gezien de opmerking van De Vreese dat Bö en Mü tot dezelfde codex behoren. Hij dateert het handschrift in de eerste helft van de veertiende eeuw.⁽¹⁸⁾ Wij zouden het op grond van een aantal schriftkenmerken nog eerder, in de vroege veertiende eeuw willen plaatsen.

Het schrift is een tamelijk kleine tot zeer kleine littera textualis, geschreven met een niet al te brede pen. Opvallend is de vorm van de minuskel *a*, waarvan de krul vanaf de buik van de letter aan de rug verbonden is.⁽¹⁹⁾ Dat zij ver boven de middenzone uitsteekt, kan te maken hebben met het kleine formaat van dit schrift. Een oud verschijnsel is het nog tamelijk vaak voorkomen van de lange *s* aan het wordeinde. Waar wel een ronde *s* staat, is deze vaak even hoog als de rechte vorm. Een ander relatief oud kenmerk is de zogenaamde tong-*e*, die consequent aan het wordeinde voorkomt; de haal waarmee de ‘kop’ wordt afgesloten, steekt daarbij ver buiten de letter naar rechts uit.

Opmerkelijk is ook dat de kopiist alleen de rechte *r* en niet de ronde, 2-vormige *r* gebruikt; dat de achttvormige *g* onderaan nog een grote boog heeft, die ver onder de regel uitsteekt, waarbij de diagonale haal die beide bogen verbindt, onderaan naar links uitsteekt; en dat de letter *t* vaak niet of nauwelijks te onderscheiden is van een *c*, vanwege de ronde vorm van de schacht, die doorgaans niet boven de dekstreep uitsteekt; en waar de ronde *d* een korte schacht heeft, is verwarring met deze *t* eveneens mogelijk. Tenslotte zijn de verzen tamelijk breed geschreven, komen rondboogverbindingen niet of nauwelijks voor, en zijn delen van woorden soms uit elkaar getrokken (bv. Ga Rb1 *be hoorde* en Bö Rb35 *vreem den*).

De versregels beginnen met een majuskel, met uitzondering van de *a*, *v* en *w*. Zoals Christ in zijn beschrijving al opmerkt, staan de beginletters in een apart ko-

Tübingen, 1992, p. 194-222, i.c. 204-206. Ook de taal (*hoort, Religieussen*) wijst op een veel latere datering.

(18) *Middelnederlandsch Woordenboek* deel X, *Bouwstoffen: Eerste gedeelte (A-F)* door W. de Vreese, art. 390.60. Het betreft hier de Münsterse fragmenten. Intrigerend is de opmerking dat het handschrift ‘waarschijnlijk in het klooster “Nazareth binnen Gelre” verknijpt is: ook in andere hss. uit die streek zijn er fragmenten van aanwezig’.

(19) Vgl. B. Engelhart en J.W. Klein, *50 eeuwen schrift. Een inleiding tot de geschiedenis van het schrift*. Amsterdam, 1988, p. 98, over een van de twee gebruiksschriftvormen die in de gotische periode uit de laat-Karolingische *a* ontstaan: ‘Hierbij werd de pen, na het maken van de buik, niet van het papier gehaald, zodat de beweging vanaf de buik naar het begin van de krul aan de rug meegeschreven werd’.

lommeljetje op enige afstand van de rest van het vers. In Gaesdonck zijn ze elk afzonderlijk met een lijke rood gehoogd; in Bösensell is een doorlopende, grove rode streep door de kapitaalkolom getrokken. De initialen zijn eenvoudige rode lombarden, waarvoor (op Bö recto) een drie of (op Bö verso en Ga recto) een vier regels hoge ruimte is uitgespaard, waarin een representant geplaatst werd. De beginletters rechts van deze lombarden hebben de minuskelvorm.

De fragmenten vertonen dus onderling zowel in regeltal als in rubricering verschillen. Een opvallende afwijking in spelling betreft de vorm *cam(en)* (Bö) tegenover *quam(en)* (Ga, Mü).⁽²⁰⁾ Aangezien de fragmenten door dezelfde kopiist geschreven zijn en Bö en Ga zeker en Mü waarschijnlijk als bindmateriaal voor handschriften uit het Arnhemse Agnietenklooster gebruikt zijn, mogen wij desondanks aannemen dat ze uit hetzelfde handschrift afkomstig zijn. Voor de fragmenten Bö en Mü wordt dit bevestigd door de dialectexpertise van prof. dr. Amand Berteloot (Westfälische Wilhelms-Universität Münster).⁽²¹⁾

Berteloot sluit zich aan bij onze indruk dat het dialect van de fragmenten West-Vlaams is. Wij geven hier de relevante passages uit het verslag van zijn expertise :⁽²²⁾

Bij het lezen van de transcripties kreeg ik de indruk dat de Gaesdonckse en de Münsterse fragmenten sterke, indien niet volledige overeenkomst vertonen. Ze zijn zonder enige twijfel uit dezelfde streek afkomstig – wat dus strookt met de identiteit van het schrift. Die streek lijkt me zonder twijfel West-Vlaanderen te zijn. Het gebruik van *hem lieden* (8293) in plaats van gewoon *hem* (in het Brusselse handschrift dat door Gysseling is uitgegeven⁽²³⁾) en *och* = *woch* (8287) naast *dieg(h)one* binnen in de regel (8339 en 27064) kan erop wijzen dat het wat zuidelijker geplaatst moet worden dan het Brusselse handschrift.⁽²⁴⁾ De versterking van het persoonlijk voornaamwoord met *-lieden* heb ik vaker in Frans-Vlaanderen gezien en *degunne* e.d. zijn vandaag de dag nog voorhanden in het Kortrijkse en werden door Willemyns⁽²⁵⁾ ook in de late Middeleeuwen in die streek gelokaliseerd. Opvallend is hier wel een sporadische

(20) De enige keer dat Bösensell *quam* zou kunnen hebben, betreft een nauwelijks leesbare plaats.

(21) Het verschil in spelling van het woord 'kwam(en)' (*quam(en)* in de berijming van *Scolastica* t.o. *cam(en)* in de *Wrake van Jherusalem*) is volgens Berteloot niet toe te schrijven aan het gebruik van twee leggers.

(22) Mail van 2 juli 2004. Wij danken prof. Berteloot hartelijk voor zijn dialectgeografisch onderzoek van de fragmenten. De noten zijn door ons toegevoegd.

(23) Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.001. Gedoeld wordt op de uitgave in Maurits Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: *Litteraire handschriften*. 6 dln. 's-Gravenhage, Leiden, 1980-1987.

(24) Zie vorige noot. Dit handschrift is Noordwest-Vlaams, uit de streek van Brugge.

(25) Men zie R. Willemyns, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen (mit einer deutschen Zusammenfassung)*. Tongeren, 1971 (= Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, 12), p. 278-82.

tendens tot vermijding van sommige gewestelijke karakteristieken. De kopiist schrijft b.v. kort achter elkaar *beide* en *beede* (8376 en 8378), maar het meest opvallende kenmerk is inderdaad de vermijding van *cam(en)* ten voordele van *quam(en)*. Om deze reden had ik eerst aan een wat latere datering dan 'het begin van de 14de eeuw' gedacht, maar dergelijke fenomenen zijn zeer moeilijk te dateren (...).

Het stuk uit Bösensell komt wat de taal betreft vrijwel volledig met de andere twee overeen, maar het is in zoverre 'West-Vlaamser' als het *cam(en)* niet vermijdt. Het viel me ook op dat de kopiist niet alleen *vp* schrijft (zoals in Gaesdonck/Münster), maar bij gelegenheid ook het moderner aandoende *up*. De lokalisering kan m.i. niet anders zijn dan bij die van de vorige twee fragmenten. Alleen de behoefte om de typische lokale karakteristieken los te laten is in dit stuk een iets minder sterk voelbaar, maar veel maakt dit niet uit.

Het dialect van de fragmenten kan dus nog iets specifiekker als vermoedelijk Zuidwest-Vlaams bestempeld worden.

Hoewel op dialectgeografische gronden het handschrift iets jonger lijkt, is er vanuit de paleografische aspecten voldoende aanleiding om het nog in de vroege veertiende eeuw te plaatsen. Daarmee behoren de fragmenten tot de oudste *Rijmbijbel*-handschriften, zeker als men bedenkt dat het genoemde Brusselse handschrift op het einde van de dertiende eeuw geplaatst moet worden. Hoewel het afschrift van de fragmenten tekstueel zeker niet vlekkeloos genoemd mag worden, is het niet enkel vanwege de ouderdom van belang. Het blijkt namelijk vele lezingen gemeen te hebben met het Brusselse handschrift (bij David handschrift C). Daarmee lijkt de Brusselse codex voor een eventuele toekomstige kritische editie eveneens een goede keuze te zijn. Vanwege hun ouderdom en tekstkritisch belang worden de fragmenten hieronder integraal diplomatisch uitgegeven.

Uitgave van de fragmenten

Alleen het fragment-Bösensell is bewaard gebleven; van het fragment-Gaesdonck beschikken we nog over een foto van de rectozijde van een van de beide fragmenten, alsmede een volledig afschrift door K. Christ. Het fragment-Münster is integraal beschikbaar in een uitgave door Van Vloten; voorts zijn er gedeeltelijke transcripties van de hand van W. de Vreese en een door zijn vrouw afgeschreven kopie die in de map 'Münster UB' van de BNM bewaard worden. Daarin zijn alle afkortingen opgelost maar niet gemarkeerd; de uitgave-Van Vloten bevat typografische equivalenten van de middeleeuwse afkortingstekens, en ook Christ neemt de afkortingstekens over.

In het algemeen gelden bij de uitgave van de fragmenten de volgende principes: de uitgave is diplomatisch, met dien verstande dat de afkortingen worden opgelost en cursief gezet. Hetgeen in het fragment-Bösensell door ons is aangevuld staat tussen rechte haken. Onzekere lezingen zijn tussen ronde haken geplaatst. Hetgeen niet leesbaar is, wordt door punten weergegeven; het aantal geeft bij benade-

ring aan hoeveel letters ontbreken. Waar dit onmogelijk is, wordt een streepje tussen ronde haken geplaatst. Romeinse cijfers worden in kleinkapitaal afgedrukt, met weglating van de isoleringspunten. De fragmenten hebben een eigen regelnummering, rechts zijn de versnummers uit de editie-David overgenomen.

De transcriptie van de Gaesdonckse fragmenten door Christ maakt een betrouwbare en degelijke indruk. In het gedeelte dat aan de hand van de foto controleerbaar is komt geen enkele fout voor. Zijn afschrift van de overige delen nemen we integraal over; als er twijfel is aan een lezing, wordt dat in een voetnoot gemeld. De kleine aanvullingen die Christ heeft gedaan, zijn gehandhaafd en tussen rechte haken gezet; de gedeeltes die hij niet kon lezen, hebben we weergegeven met een streepje tussen rechte haken.⁽²⁶⁾

Over de uitgave-Van Vloten merkt De Vreese in de *Bouwstoffen* zuinigjes op: ‘Het destijds aan J. van Vloten verstrekte afschrift is niet vrij van fouten’.⁽²⁷⁾ Als we echter de afschriften door De Vreese en zijn vrouw bezien, blijkt dat nogal mee te vallen, sterker nog: sommige lezingen in de uitgave-Van Vloten lijken preferabel.⁽²⁸⁾ Het probleem in deze editie is evenwel, dat Van Vloten (gedeelten van) woorden en zelfs complete verzen heeft toegevoegd, die meestal tussen ronde haken worden gezet, maar ook wel in cursief. Dit doet zich met name voor aan het begin en eind van een blad, doch het komt ook elders voor. Aan de hand van het gedeeltelijk afschrift van De Vreese, die van elke kolom de begin- en eindregels noteerde, valt enigermate na te gaan wat door Van Vloten werd aangevuld. Hierbij hielp ons ook het gedeeltelijke afschrift door mw. De Vreese (men heeft evenwel de indruk dat Suchier hier en daar meer kon lezen). Hetgeen bij Van Vloten tussen ronde haken staat, is door ons tussen rechte haken gezet; hetgeen bij hem in cursief staat, hebben wij tussen accolades geplaatst. Indien de transcripties uit de BNM van de editie-Van Vloten afwijken, is dit in voetnoot weergegeven.⁽²⁹⁾

(26) De verwarrende nummering van de fragmenten door Christ hebben wij niet overgenomen.

(27) Zie noot 18.

(28) Dat verbaast ook niet, want de romanist Hermann Suchier (1848-1914), die de transcriptie aan Van Vloten zond, heeft vele tekstedities van met name Oud-Franse teksten op zijn naam staan, waarvan vele (zelfs postuum nog) herdrukt werden.

(29) Mevrouw De Vreese geeft in haar transcriptie aan dat de fragmenten de nummers 48 en 49 dragen; deze nummering hebben we in onze uitgave niet overgenomen.

Afb.: Fragment uit de band van Hs. von und zur Mühlen'sche Bibliothek Nünning, Haus Alvinghof, Senden-Bösensell, 20 (detail rectozijde, ware grootte)
 (© von und zur Mühlen'sche Bibliothek Nünning)

FRAGMENTEN GAESDONCK (GA)

Ra	1	In dat lant van israhel Dat dese sake al dus geuel Die myca maecte af gode	8245
	4	Van seluere iegen gods gebode Ende maechde eenen outaer mede In sijn huus daer hise in dede Sinen sone hi rente gaf	8250
	8	So dat hire pape was af Elc man dede in dien tiden Dat hi wilde ende liet liden Vant ⁽³⁰⁾ dat lant was onberecht	8255
	12	Myca maecte sinen cnect Sinen sone pape van hem Tien tiden was van bellem ⁽³¹⁾ Een iongelinc van leuijs geslachte	
	16	Die sine auonture wachte Waer hi hem generen mochte So dat hi mycase versochte (-)	8260
		[zeven regels weggesneden]	[8263-70]
	28	Dans gheslachte maer si sochten Waer si hem generen mochten Si sendden spierers alte hant Om te vindene eenech lant Te mycase quamen die boden	8275
	32	Ende daer sagen si die afgoden Ende hoet daer ghescepen es Daer na gingen si in laces Doe si sagen lant ende stede	
	36	Ende tfolc sonder soorge mede Ende dat si niet ne consten striden Keerden si weder in corten tiden Ende seident haren broeders toe ⁽³²⁾	8280
	40	Gawi ets best dat ment doe Wi sullen winnen alte hant Sonder pine een edel lant Daer gingen och vii ^c man	8285

(30) Lees *Want*.

(31) Lees *bethleem*.

(32) Christ leest hier *doe*.

	44	Te mycase so quamen si an Dat si sine afgode doe namen	
Rb	1	Ende datter toe be hoorde te samen Mycas en const weren niet Die pape volgede dat diet	8290
	4	Dien daed si met hem lieden gaen Ende seiden et es wel ghedaen Pape te sine van eenen gheslachte Dan in een huus van cleenre machte	8295
	8	Mycase dreeghden si van den liue Si gingen met kinde ende met wiue Met beesten ende met haren goede Ende vinden laces sonder hoede	8300
	12	Tfolc slougen si al dooet Ende braken die steede groot Daer bi den beerghe lybanus Maecten si dat seid men hus	
	16	Eene stat die dan gheheeten es Die alre eerst hiet laces Daer hilden si den af god mycas (-)	8305
		[zeven regels weggesneden]	[8308-15]
		Over driuen of vaen	
	28	T ⁽³³⁾ eenen tiden oec also wel Doe dat lant van israel Sonder eere was onberecht Soe gesciede dese istorie echt	8320
	32	Een gheboren van leui Die woende eenen beerghe by Lach int lant van effraym Die adde een wijf met hym	
	36	Ende was van bellem geboren Die van hem sciet om eenen toren Ende voer weder tharen vader Die man voer na doe wart al gader	8325
	40	Versoent ende souden keeren Tote haren lande met heeren In gabaa quam soe met him Dat int lant es van beniamin	8330
	44	Vp die strate hi bliuen soude Want hem niemen heerbergen woude	

(33) Lombarde van drie regels hoog.

Va	1	[So] dat al daer quam te him	8335
		[E]en hout man van effraim	
		[Di]e sonder magen was int lant	
	4	[Ende] ontfinse daer te hant	
		[Nav]ons doe die gone haten	
		[Q]uam dat bosc volc vp die strate	8340
		[E]nde seiden gef ons den vreemden man	
	8	[O]nsen wille d[ae]r ⁽³⁴⁾ mede te doene dan	
		[D]at was sonder t[i]eghen nature	
		[D]oe leedde (-)	
		[De]s gast wijf daer si mede daden	8345
	12	[Ha]ren wille sonder ghenaden	
		[Ende] niet ⁽³⁵⁾ als men der redenen pliet	
		[Ma]er dat die nature weder biet	
		[Doe]t dach was liet sise gaen	
	16	[Ende] soe bleef doet sonder waen	8350
		[Als] si quamen voor smans duere	
		[zeven regels weggesneden]	[8352-58]
		[M]et tien gingen (-)	
		[D]at was een haer hoeft stat	8360
		(-) hondert te zamen	
	28	(-) gemeenlijc quamen	
		[E]nde seiden dat niemen thuis ne ga	
		[E]er ment wreect vp galbaa	
		[S]i sendden boden die dus baden	8365
	32	[G]hef ons die dit quaet daden	
		[W]i wreken dat hier es ghesbiet	
		[S]i seiden wi ⁽³⁶⁾ en doens niet	
		[O]ec so seide si daer nae	
	36	[I]n die pooert van gabaa	8370
		[L]ieden uter poort van beniamin	
		[Q]uamer xv dusent daer in	
		[T]e hulpen iegen die onurede	
	40	[I]n gabaa so waren oec mede	8375
Vb		[vii] hondert man harde snel	
		[M]et beiden handen harde wel	
	1	Si consten slingeren al gemene	
		Met beeden handen also wel stene	
		Dat si geraecten wel een aer	

(34) Christ heeft *dei*(..).

(35) Christ heeft hier *met*.

(36) Christ heeft *Wi*.

4	Nv voer alt heere naer Ter tabernacle in cylo Ende vrageden onsen heere doe Wie <i>haer</i> prinsce soude met him	8380
8	Wesen daer iegen beniamin Ende god seide iudas gheslachte Doe gingen si vechten met crachte Vp gabaa die ten eersten dage	8385
12	Vp hem daden gro[te] plagen Want se vp hem slougen dan Twintich dusent bitender man Sander dagen dages [ver]loren si mede	8390
16	Hachtien dusent volcs ter stede Des derds dages met ere lage Was tfolc van (-) [zeven regels weggesneden]	[8395-401]
28	Van beniamin [die] serich bleuen Vier maent achter een Dreuen harde groten ween Tfolc van israel weet dat Ghebood in die poert van massat Dat niemen doe van beniamin	8405
32	Sijn kint ne gaue van him Doch dat hem berou die tale Dat een gheslachte alte male Ghebreken soude van israel	8410
36	Doe besocht sijt harde wel Dat die van gapis <i>ende</i> van galaat Hem niet en holpen tiegen die stat Dat folc slougen si <i>groet ende</i> cleine	8415
40	Sonder III ^c maghede allene Dien gauen si die van beniamin Dat beloofden si oec him	

FRAGMENTEN MÜNSTER (MÜ)

Ra	[<i>eerste twee regels afgesneden</i>] [Sie]t mine hande <i>ende</i> mine voeten ⁽³⁷⁾	[26907-8]
4	[Ende be]tasse met goeder moeten ⁽³⁸⁾ [Die] geest ne heuet vleesch no been	26910

(37) Bij De Vreese begint bij dit vers Ic.

(38) De Vreese leest: (...)t alle met goeder moeden.

	[Dat] ghi siet ane mi ghemeen	
	[Doe] toghede hi hem ten seluen stonden	
8	[Lijct]ekene van elker wonden	
	[An] handen an voeten <i>ende</i> in siden	26915
	[Vanden ⁽³⁹⁾] wondre worden sy so blide	
	[Noc]htan ne gheloueden sijt niet	
12	[Ihesus ⁽⁴⁰⁾] seide hebdi hiet	
	[Dat] men mach eeten <i>aldaer</i> ten dichtsce	
	[Bro]chtemen hem van gebradene vissche	26920
	[Ende] daer toe honechraten mede	
16	Hi at daer vor hem ter stede	
	[Ende] sijn relief gaf hi hem vord	
	[Doe] seide hi dit sijn die word	
	[Die] ghi vernaemt van my	26925
20	[Doe] ic steervelic was alse ghi	
	[Hie]n dede hem den syn	
	[Dat] si verstaen mochten <i>daerin</i>	
	[Die] scrifture <i>ende</i> sprac na desen	
24	[Ghi] sult mine orconde wesen	26930
	[Van] {desen} dinghen tallen <i>den</i> lieden	
	[Ende] begonde dit bedieden ⁽⁴¹⁾	
	[Alh]ier van iherusalem ⁽⁴²⁾	
28	[Vro] {waren sy onder hem alle} ⁽⁴³⁾	
	[Dat] sine bekenden in ⁽⁴⁴⁾ desen	26935
	[Sij]et pays {moete met v wesen}	
	[Doe] hi adde ghewagen dies	
32	[Up] sine ionghers dat hi blies	
	[Ende] seide alse wijt hebben <i>verheest</i>	
	[Nee]mt al hier den helegen geest	26940
	[Die]n ghi verlaet sine sonden	
36	[Ver]laten bliuen si tallen stonden	
	[Ende] dien ghi bint bliuet gebonden	
	[Des]je bande van deser orconde	
	[He]vet die paues <i>ende</i> van hem mede	26945

(39) Oplossing van *Van* met streepje boven de *n*.

(40) Bij Van Vloten *ih* met superscripte *s*.

(41) Van Vloten heeft *bedieten*.

(42) Einde *Ic*.

(43) Bij De Vreese begint hier *Ilc*. In zijn gedeeltelijke transcriptie is deze regel met punten weergegeven.

(44) De Vreese leest *maer*.

	40	[Die] papen van karstineden [Al]dus leest men dat menne sach [Vi]if warfven vp den paschedach [Die]s keert hem omme ⁽⁴⁵⁾ weet vorwaer	
	44	Die pape vijf warf in den outaer M ⁽⁴⁶⁾ ettien als hi ontvaren was So quam weder in thomas [En]de die ionghers dies gewaghen	26950
Rb	1	[Datsi onsen here daer saghen] ⁽⁴⁷⁾ [Thomas diene gheloves niet] Hi seide hen sy dat hi siet ⁽⁴⁸⁾	26955
	4	Handen ende voeten geslegen dure Ende tgat in die syde ter cuere Ende hire sinen vingher in steke Hine ghelovets niet zekerleke	26960
	8	Ouer VIII daghe daer na geuel Dat die ionghers also wel Vergadert waren ende thomas In den huse mede was	
	12	Onder hem beslotenen dueren Quam Ihesus ⁽⁴⁹⁾ ter seluer hueren Doe seidi met hu sy vrede Daerna seide hi thomase mede	26965
	16	Bring hareward den vingher dijn Sie die handen ende die siden mijn Ende wes niet ongelouich meere Maer ghetrouwich doe seidi heere	26970
	20	Mijn god ende mijn heere mede Ihesus seide daer ter stede Want du hebs gesien thomas Bedy so gelovestu das	26975
	24	Salich sijn sy diet noyt sagen Ende geloven dies mach behagen Ons ⁽⁵⁰⁾ allen die daer na sijn comen Dit ende meer tonser vromen	26980

(45) Afk. *ome* met streepje boven de *m*.

(46) Lombarde, bij Van Vloten twee regels hoog.

(47) Deze en de volgende regel (vs. 26954-5) zijn in werkelijkheid weggesneden.

(48) Bij De Vreese begint bij dit vers Id. Hij heeft *liet* i.p.v. *siet*.

(49) Van Vloten heeft *Ih'c*.

(50) De Vreese leest *Dus*.

28	[Dede Jhesus dat noch es bleven] ⁽⁵¹⁾ In die ewangelie onbescreuen ⁽⁵²⁾ D ⁽⁵³⁾ aer na [openbaerde] h[em] mee Ihesus ⁽⁵⁴⁾ ten mere van galilee	
32	Dit was die darde dach te waren Daer hi hem vp wilde openbaren vii ionghers visscheden daer Om hare lijfnere dat es waer	26985
36	Bin al der nacht sone vingen sy niet Als men dien dach scone siet Stont vpten ⁽⁵⁵⁾ ouver ihesus Ende seide te hem al dus	26990
40	Werpt an die rechter zide v ⁽⁵⁶⁾ net So suldi visschen te bet Doe si dat hadden ghedaen Waest vul groter visschen zaen	26995
44	C ende L ende drie Ian seide dat lesen wie ⁽⁵⁷⁾ Dat het onse heere ware Alse pieter hoorde die mare ⁽⁵⁸⁾	27000
Va	1 [Dat Ihesus was nam hi sinen roc] ⁽⁵⁹⁾ [Want hi was naect ende sonder stoc] Mae[de] ⁽⁶⁰⁾ hi hem te lande waert ⁽⁶¹⁾	
	4 Alse diene zere te siene begart Een scotmael ⁽⁶²⁾ waest wel van den lande Die andre roerden hare hande Ende quamen metten scepe naer	27005

(51) Van deze regel lijkt niets (meer) te zien te zijn.

(52) Bij De Vreese begint met deze regel Ild. Van mw. De Vreese is een kopie van de resterende 18 regels van de kolom; van de eerste regel (vs. 26983) geeft haar afschrift alleen de lombarde *D*, van de volgende regel (vs. 26984) niets.

(53) Lombarde, hoogte niet bekend.

(54) Van Vloten heeft *Ih 'c*.

(55) Mw. de Vreese heeft *upten*.

(56) Mw. de Vreese heeft *u*.

(57) In de kopie van mw. De Vreese staat tussen *seide* en *dat* een punt.

(58) Einde Ild.

(59) Deze en de volgende regel (vs. 27001-2) zijn in het handschrift weggesneden.

(60) Lees *maecte*.

(61) Bij De Vreese begint bij deze regel Ia. Hij kan het betreffende vers niet (helemaal) lezen en plaatst daarom een aantal punten. De kopie van mw. De Vreese bevat de regels 4-27.

(62) De Vreese heeft *stotmael*, zijn vrouw *stocmael*.

- 8 Doe si te lande *quamen* daer
 Vonsi vier te harer noot
Ende visschen *daer* vp⁽⁶³⁾ ghereet *ende* broot 27010
 Doe⁽⁶⁴⁾ brieden si van den visschen mede
- 12 Die si vinghen *daer* ter steede
Ende ghinghen met *ihesus*⁽⁶⁵⁾ eeten
 Alse die wel die wareit weten
 Dat het onse heere sy 27015
- 16 Pieter die hem daer sat by
 Vraghede drie waerf onsen heere
 Of hine int herte minde zeere
 Dan hiemen die ginder sat
- 20 Pieter keerde an gode dat 27020
Ende seide du weets dat wel
 Aldaer hem onse heere beuel
 Dat hi sine scaep soude voeden
- 24 {leeren} wisen *ende* hoeden
 Doe vorseide hi hem na desen 27025
 Dat hi ghecrust soude wesen
Ende hiet hem dat hi *hem* uolgede mede⁽⁶⁶⁾
- 28 [*Ende* sterve] {ant cruce a(lshi dede)}
 O⁽⁶⁷⁾nse heere ghinc dane⁽⁶⁸⁾
 {*Ende* pieter uolgedem ane}⁽⁶⁹⁾ 27030
 Als die wel waent doen *daeran*
- 32 Daer na uolghede hem ian
 Pieter sach *omme* mettien
Ende heuet hem uolghende *versien*
 Here seit hi wat van desen 27035
- 36 Hoe saelt met sinen ende wesen
 Dat ic ant cruce steeruen moet
 Sech wat enden dese doet
 Ic wille hi blue *sprac* onse heere

(63) Mw. De Vreese heeft *up*.

(64) Mw. De Vreese heeft *Soe*.

(65) Van Vloten heeft *ih'c*.

(66) Einde Ia.

(67) Lombarde, bij Van Vloten twee regels hoog.

(68) Bij De Vreese begint met deze regel IIa. Het afschrift van zijn vrouw omvat deze en de volgende 18 regels (vs. 27029-47).

(69) De Vreese leest alleen de eerste twee woorden, zijn vrouw heeft aan het einde van de regel nog *ane*.

	40	Totien dat ic weder keere	27040
		Die ionghers die waenden dan	
		Om dit woord dat sinte ian	
		Toten doemsdaghe leven soude	
	44	Maer <i>ihesus</i> ⁽⁷⁰⁾ meende dat hi woude	
		Dat sijn lijf worde ghehend	27045
		Sonder martelaers torment	
		Die ionghers daer na alle <i>quamen</i> ⁽⁷¹⁾	
Vb	1	[In t lant van galylee te samen] ⁽⁷²⁾	
		[Up enen berch daert god gheboot]	
		Daer saghen sy <i>ihesus</i> ⁽⁷³⁾ den heere <i>grot</i> ⁽⁷⁴⁾	27050
	4	Si anebeedene ⁽⁷⁵⁾ te harer vromen	
		Nochtan twifelde hem somen	
		Onse heere lachterde hem <i>daer</i> ter stede	
		Harer herten grote aertheede ⁽⁷⁶⁾	
	8	Hi <i>sprac</i> mi hes in hemelrike	27055
		Ghegeuen ende in aerdrike	
		Alle macht spreect mine tale	
		Die werelt dure al te male	
	12	Leert allen lieden clene <i>ende</i> groot	
		Te houdene dat ic ghebood	27060
		<i>Ende</i> te dopene in die name des vader	
		<i>Ende</i> tsoens <i>ende</i> shelichs geests te gader	
	16	Die ghelooft <i>ende</i> menne doopt in desen	
		Dieghone sal behouden wesen	
		Die niet ghelouet bliuet verloren	27065
		Miracle seidi hem te uoren	
	20	Die si souden doen als et quam	
		Te siere vpuaert als ict vernam	
		Quam hi te iherusalem	
		Bliuet in die stat <i>sprac</i> hi te hem	27070
	24	Tote dien dat ghi den helegen geest ontfaet	
		Mettien hi met hem eeten gaet	
		Daer na leedise vter stede	
		Te mont oliueten mede ⁽⁷⁷⁾	

(70) De Vreese heeft *Ih'c*.

(71) Einde IIa.

(72) Deze en de volgende regel (vs. 27048-9) zijn in het handschrift weggesneden.

(73) Van Vloten heeft *Ih'c*.

(74) Bij De Vreese begint bij deze regel Ib.

(75) De Vreese heeft *ane beedene*.

(76) Van Vloten heeft *ae 'theede*.

(77) Einde Ib.

28	{Sine handen heuet hi vp geheuen} ⁽⁷⁸⁾ Ende hem benedixie ghegheuen {Doe word hi vpgheheuen} saen Een claer zwerch heeftene ontfaen	27075
32	Daer hem dinghel mede dienden Doe hi sinen lieuen vrienden Onthoghet was sagen sy nochtan Vpwaerd na den lieuen man	27080 27081 27082
36	Dit was asensyoens daghe ⁽⁷⁹⁾ Dat hi vp voer sonder zaghe Mettien quamen bi hem staen Twe inge als man ghedaen	27083 27084
40	Die seiden manne van galylee Wat siedt vp te hemele mee Hi sal noch weder comen te waren Also als ghine vp saghet varen	27085
44	Si keerden in iherusalem Ende waren in bedinghen tote dat hem Die helighe gheest daer was gesent Daer na gingen sy omtrent ⁽⁸⁰⁾	27090

FRAGMENT BÖSENSELL (Bö)

Ra	1	Daer ieghen dat was vast die stede Begonste hi den muer bestaen Iosephus wort veruaert saen	28526
	4	Ende met hem alle die ioden mede Te verliesene die stede Die porten hedsy ⁽⁸¹⁾ vp ghedaen Ende die [ro]meine so bestaen	28530
	8	Dat [sy] met groter manlichen Wonder (d)aden b(vt)er stede Want ghelijc dat van wanhopen Die ioden worden staerc ende stout	28534 28536

(78) Bij De Vreese begint met deze regel IIb. Hij kan van het vers niets meer lezen en plaatst een aantal punten.

(79) Deze en de volgende regel komen niet in de uitgave-David voor, ook niet onder de variante lezingen.

(80) Einde IIb.

(81) Zal een verschrijving van *hedsy* zijn, aangezien in het Vlaams een vorm met umlaut uitgesloten is (mededeling prof. Berteloot).

12	Ghelijcker wijs so worden bout Die romeine van scamelheden Dus street men sere buter steden Maere die romeine streden	28540
16	Bede met crachte <i>ende</i> met wijsheden <i>Ende</i> die ioden met grammen ⁽⁸²⁾ moede Ghelijc dat uechten die <i>verwoede</i> So dat men dien dach dore uacht	28545
20	<i>Ende</i> den strijt <i>versci</i> t d(i)[e]n nacht Der romeine <i>ware</i> ⁽⁸³⁾ uel[e] gewont XIII bleuer doot daer ti[e]r stont <i>Ende</i> van den Ioden X <i>ende</i> VII	
24	Gherouet van haren leuene T ⁽⁸⁴⁾ en darden daghe <i>daer</i> na camen Echt die romeine te samen <i>Ende</i> die ioden camen ter were	28550
28	Ander <i>werfuen</i> ieghen theere Men streed vijf daghe andie mure Maer die scaemte maecte <i>stuere</i> Die romeine vp die van <i>binnen</i>	28555
32	Doch ne wasser an gheen <i>winnen</i> Want die ioden ont saghen niet Al die crach <i>ende</i> alt verdriet Dat die romeinen <i>gheleesten</i> mochten	28560
36	<i>Ende</i> die romeinen die sere vochten Ne wilden <i>omme</i> doot no om leuen Dat assault ooc niet begheuen Al was die stat vast <i>ende</i> goet	28565
40	Van Iotapata dat stoet Wel na(er) vp die rootsche al Daert onder was so diep een dal Dat niemen neder waerd dat gras	
44	Ghesien ne mochter <i>watter</i> onder was Allene andie side noord Mochtmen ghenaken der poord [Al d]aer die beerch enden beghan	28570
48	[Dae]r Iosephus die vroede ⁽⁸⁵⁾ man Hadde gedaen maken sulke mure [N]e hadde ghedaen die aenture	28575

(82) Afkortingsstreepje staat boven de *m* van *gramen*.

(83) Afkorting *w'e*.

(84) Rode lombarde, vier regels hoog.

(85) *v* gecorrigeerd uit *b*.

		Die men winnen niet ne mochte	
	52	Al ward dat menre heere ⁽⁸⁶⁾ toe brochte	
		Vaspasiaen die sach die ste dede	
		So uast by nature[n] mede	28580
Rb	1	Ende die ioden stout ende starc	
		Die sine riep hi in een parc	
		Ende hiet dat sy droughen dracht	
	4	Ende wulden die gracht	
		Daer toe haeldemen hout ende stene	28585
		Ende alt volc dat drouch gemene	
		Ver dect met taersen ende met scilden	
	8	Maer die de stat van binnen hilden	
		Scoten ende worpen stenen	
		Ende worpen vier ghemene	28590
		Daer sy die tarsen ende die dracht	
	12	Ver berneden die lach in die gracht	
		Nochtanne word an haren danc	
		Die gracht veruullet eer hiet lanc	
		Ende enen dijc so hoghe ghedragen	28595
	16	Ende daer up eenen hoghen mur daer in laghen	
		Scotters die die van der stede	
		Quedsten ende wonde mede	
		I ⁽⁸⁷⁾ osephus die sere was vroet	
	20	Die peinsde in sinen moet	28600
		Hoe hi dit ver weren mochte	
		So dat hi grote bome brochte	
		Ende stacs[d]e ten cartelen huut	
	24	Daer an hinc hi menege wt	28604
	b	So dat hi niet ne achte ghestuur	28606
	a	Nat ende cledede al omme [d]en mur	28605
		So dat hi niet ne achte a[l] tghestuur	
	28	Daer onder dede hi maetse[n] lieden	
		Waest lief waest leed den [r]oomscen diede	
		Ende maleden hogher hond[ert] voeten	
		Eenen mur met goeder mo[ete]n	28610
	32	Bouen den houden die daer st[oe]t	
		Daer vp uele torre goet	
		Dit dochte wesen die van rome	
		Ghelijc eenen vreem den drome	

(86) Afk. *h'ee*.

(87) Rode lombarde, vier regels hoog.

	36	Die teerst waenden hebben gehadt In hare hant lieden ende stat Maer dese foorsche ende dese weere ⁽⁸⁸⁾ Brochte an meerre wille ende gheere ⁽⁸⁹⁾	28615
	40	Vaspasiaene die poort te winne Want die ioden met stouten sinne Dor den troost van haren mure Liepen dickent in dauenture	28620
	44	Bute den mure ende namen roof Ende vochten dat die moude stoof Ende berneden vp die romeinen Loodsen ende tenten ghemeine	28625
	48	Onthier dat vaspasiaen Tfolc hiet van den stride staen Ende wilde met honghere die stede Winnen ende met goeden vrede	28630
	52	Dus hiet hi alle duutghange belegghen Maer die van binnen horic secghen Hadden tfulle te hare behout	
Va	1	Maer dat hem ghebrac sout Ende waters had sy cleine Want daer ne was ghene fonteine	28635
	4	Mar reinene water hadsy in pitten Doch te somere in der hitten Alst doe was als mense belach Reynet daer ⁽⁹⁰⁾ selden nacht of dach	28640
	8	Iosephus dede by mesuren Water gh[eue]n d[en] gh[ebur]en So dat (die) [ro]meinen [ver]na(men) Ende waen(den) wel d(i -)	
	12	Hebben saen in hare (-) Doe dat iosephus beuant Hinc hi natte cledre wt Ten mure ende stelpede dat gel[uu]t	28645
	16	In dier ghelike In dier geba(r)e Als offer waters te clatte ware Alse dit die rome[ine] saghen Begonste hem sware d(i. be)hagen	28650
	20	U ⁽⁹¹⁾ aspasiaen die wart belopen	

(88) Afk. w'ee.

(89) Afk. gh'ee.

(90) Interliniair toegevoegd.

(91) Rode lombarde, drie regels hoog.

		Om dese dinc in wanhopen	
		Dat hi niet ne w(o)[nn]e die stede	28655
		Met darste no met honghere mede	
24		Ende wart te rade dat hise saen	
		Met wapenen wilde [b]estaen	
		Dit was dat die [i]oden begaerden	
		Want sy saghen h(ar)er vaerden	28660
28		Mocht sy niet vlie[n] vten onurede	
		Noch ver weren (oe)[c] die stede	
		Dies hadsi l(-) den strijt	
		Te steeruene in [co]rter tijt	
32		Dan van hongh[e]re ofte van darste	28665
		Te doghene smartelike barste	
		Iosephus vant (oo)c andren raet	
		Nadien da(t) hem dus sware staet	
36		Dor een onbekenlic dal	
		Daert ongheweeght was al	28670
		Sendy boden die in die stede	
		Brochten alle bedurste mede	
40		Hi hiet alsi ten wachters camen	
		Dat sy (r)uwe uel an namen	
		Ende oue[r] ha[n]de ende ouer voete gaen	28675
		So waren sy alle als hond(e) gedaen	
44		Van derre lust [qu]am hem groet goet	
		Onthier dat (th)ere verstoet	
		Ende beleiden hem so (t)dal	
		Dat he(t) [was] b(e)[l]eghen al	28680
48		D ⁽⁹²⁾ oe v[ern]am wel iosephus	
		Als hi belegen was aldus	
		Dat m(en) [niet] lange [van] danen vord	
		Houden moch[te] ghone poort	
52		(Ende) adde sijns leuens vaer	28685
		W(-) (da)t hy bleue daer	
Vb	1	So dat hy metten besten raet	
		Nam (t)ont vliene na dat staet	
		Maer die meente words geware	
	4	Ende camen om hem (..)re scare	28690
		Ende baden dat hise ni[et en] liete	
		Want hi was van haren verdriete	
		Troostere ende hulpe allene	

(92) Rode lombarde, drie regels hoog.

8	Sy wilden gherne alle ghemene Vor hem steruen hi ware har here Ende u(lo hi ooc) he(m) (-) (e)re Van s(inen) vrien[den] (-)	28695
12	Iosephus deckte sine[n] (-) Ende seget dat hi beghart die vl[u]cht Om den romeinen te doene (vrucht) Hine mach binnen niet uele (-)	28700
16	Ende comt hi buten hi sal poghen Den romeinen te doene wee Hi sal achter galylee Here gadren <i>ende</i> met stride	28705
20	Die stat ontsetten in corten tyden Ende <i>daer</i> inne vromt hi hem niet Sonder dat dat roomsche diet Omme dat menne <i>daer</i> inne weet	
24	Vp die port strijt al gereet Die ⁽⁹³⁾ meenthucht ne achte alte male Clene no groot dese tale Kinder wijf groot ende clene	28710
28	Camen wenende al ghemene Tsinen voeten <i>ende</i> baden Dat hise ne liete niet <i>verladen</i> Ende hi hem niet ne wilde ont(s)[ien]	28715
32	Hem ne mochte niet messchien Also lange als hi met hem ware So dat hi al open ba[re] Seide hi wilde met hem bliuen	28720
36	Ende hem al daer (la)[ten] on(tliu)en Ende hem cam in sinen moet Wan hope als een die was <i>verwoet</i> Ende seide vriende nu est tijt	28725
40	Dat men ane ua den strijt Hier es geen ontgaen wie sooet becrone Bi gode hets eerlijc <i>ende</i> scone (D)a[t men] gheue tlijf dor die eere	
44	M[en best](a die) [vi](ande) so seere (Ende) [men] doe (so) grote(n) mort Dat men (t)elle emmer meer voort Dit sprac hi <i>ende</i> heuet bestaen	28730

(93) Links van de regel lijkt met zwarte inkt een paragraaftekentje te zijn geplaatst.

48	Mett(en) besten den wijch saen	
	Wter stede(n) es hi gestreken	28735
	Ende ghinc h(a...) lijtschen breken	
	Ia [toten r]oomschen pawelioenen	
52	Ghinghen si ghelij[c] den lyoenen	
	Hare engiene hi ende (-)	